

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Մ Ա Կ Ա Ր Ա Վ Ա Ն Ք*

7. ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ ԵՎ ՇԻՆՈՂՆԵՐԸ

Այստեղ խոսքը հատկապես երեք եկեղեցիների և ժամատան մասին է, իբրև գլխավոր հուշարձանների: Մնացած հուշարձանների նկատմամբ ենթագրություններ կարելի է անել, որոշակի տվյալների բացակայության պատճառով:

ա) Հուշարձաններից ամենահինը Հին Եկեղեցին է, որն ըստ իր ոճի, քարերի մշակության ձևի և մի քանի այլ նշանների, 8-րդ կամ 9-րդ դարում պետք է շինված լինի: (Ս. վրդ. Զալալյանը համարում է 6-րդ դարում շինված, իսկ ճարտարապետական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի Իջևանի շրջանի ուղեցույցում շինություն ժամանակը դրվում է 10-րդ դարում¹):

Այս հուշարձանը մի քանի անգամ վերանորոգության է ենթարկվել, որոնցից ամենավերջինը, մեր կարծիքով, կատարվել է 12-րդ դարի վերջին և կամ 13-րդի սկզբին, այսինքն Փոքր և Մեծ եկեղեցիների շինության շրջանում, վանքի վանահայր Հովհաննես Ա.ի ժամանակ: Այդ կապիտալ վերանորոգության ենթարկվել է եկեղեցու վերին կեսը, սկսած կամարներից, ներառ-

յալ գմբեթը: Այդ կարծիքը հիմնավորում ենք շինաքարերի տեսարով, դրանց մշակության եղանակով և գոյություն ունեցող զարդաքանդակներով, որոնցից մասնավորապես նշելի է Գմբեթի թմբուկի վերևում եղած քանդակազարդ գոտին:

բ) Հստ վիմագրական տվյալների, ժամանակագրական կարգով, երկրորդ հերթին Փոքր Եկեղեցու շինարարությունն է վերջացել: Համաձայն այս հուշարձանի մուտքի ճակատաքարի արձանագրության (№ 56), Փոքր եկեղեցին շինված է Հայոց Ոսկե=647, այսինքն մեր թվագրության 1198 թվականին: Դրա շինողը, ինչպես կարելի է եզրակացնել այդ արձանագրության բովանդակությունից, եղել է վանքի վիմագրության մեջ հիշատակված երեք վանահայրերից (Հովհաննես Ա., Դավիթ և Հովհաննես Բ.) Հովհաննես Ա.ը: Այս Հովհաննես վանահոր մասին, թվագիր ունեցող արձանագրություններից նաև № 2-ի մեջ է հիշվում (այսինքն Մեծ եկեղեցու շինարարական արձանագրությունում): Մնացած՝ անթվակիր՝ արձանագրություններից, որոնց մեջ Հովհաննես վանահոր անունը կա, Հովհաննես Ա.ին կարելի է վստահորեն վերագրել Մեծ եկեղեցու արևելյան ճակատի ցածի մատակցությունը, որովհետև դրանք Փոքր և Մեծ եկեղեցիների շինությանը ժամանակակից

* Շարունակված ամսագրի 1954 թվականի փետրվարի համարից:

1. «Սովետական Հայաստանի պատմական հուշարձանները: Իջևանի շրջան (ուղեցույց)», Երևան, 1947 թ.:

ենք համարում. թե ինչու, այդ մասին կասենք քիչ հետո: Այստեղ միայն այսքանը կասենք, որ Մակարավանքի վիճաբանության մեջ հիշատակված Հովհաննես անունով երկու վանահայրերին մեկ անձնավորություն համարել չի կարելի, որովհետև Հովհաննես Բ.ն, ըստ թվագիր ունեցող № № 31, 33 և 55 արձանագրությունների, վանահայր է եղել շուրջ Հայոց ՉԲ—ՉԻ է, այսինքն 1253—1278 թվականներին: Բացի այդ, երկու Հովհաննեսների ժամանակագրության մեջ մենք ունենք երեք վանահայրերից երկրորդի՝ Դավթի՝ մասին թվագրական հիշատակություններ № № 14, 26, 40 և 41 արձանագրություններում, Հայոց ՈՂԳ—ՈՂԴ, այսինքն 1224—1245 թվականներին: Իհարկե չի կարելի ասել, որ 1198—1278 թվականներին, այսինքն 80 տարվա ընթացքում միայն հիշյալ երեք անձնավորություններն են վանահայր եղել, բայց քանի որ որևէ այլ փաստ չկա, ավելորդ կլինի այդ մասին խոսելը:

4) Մեծ եկեղեցին. Մինչև վերջերս այս հուշարձանի շինության ժամանակի և կառուցողի մասին որևէ տեղեկություն հայտնի չէր: Ճարտարապետական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի վերոհիշյալ ուղեցույցում այս տաճարը շինված է համարվում 11—12-րդ դարերում:

1953 թվականի օգոստոսի 22-ին պատահաբար հայտնաբերվեց մի գեղաքանդակ, ջարդված, ֆիլիպտային տուֆից շինված մեծ խաչքար, որի բեկորներից չորսը իրարից հեռու ընկած էին վանքի հարավակողմում եղած դարավանդներից երրորդի վրա և դրանից ցած, զառիվայրի լանջին: Այդ խաչքարը նշանավոր է երկու պատճառով, նախ դրա թիկունքին փորագրված է մի եկեղեցու շինության մասին, և երկրորդ՝ խաչքարը բաղկացած է եղել երկու մասից, մեկ մասի՝ մեծ կտորի վրա՝ քանդակված է խաչը, իսկ երկրորդ՝ փոքր կտորի վրա՝ խաչքարի գագաթը: Երկու կտորները միացվել են երկու հաստ երկաթե կապերով, որոնց բները փորված են իրար կպչող ճատանների կտրվածքի մեջ: Առաջին երկու մեծ բեկորները գտնվում են երրորդ դարավանդում: Դրանց վրա հիշատակված են եկեղեցու շինության մասին և ժամանակի վանահոր և շինողի անունները: Չորրորդ ամենից հեռու և ցած ընկած, բեկորներից ամենափոքրի՝ գագաթի մասի մի կտորի վրա՝ պահված է ՈՄԴ թվագիրը: Թե իրոք այս վերջին՝ ամենակարևոր՝ կտորը հիշյալ խաչքարին է պատկանում, իբրև ապացույց են քարի տեսակը (կաթնագույն ֆիլիպտային տուֆ), երկաթե կապի տեղը (փոսը) և այլ մանրամասնություններ:

Նախքան այդ կտորված խաչքարի թիկունքին եղած արձանագրության բովանդակությանն անցնելը, անհրաժեշտ է ասել, որ արձանագրության մեջ հիշված եկեղեցին կարող է լինել միայն Մեծ եկեղեցին, որովհետև վանքում եղած մնացած երկու եկեղեցիներից Փոքրը ունի իր շինարարական արձանագրությունը, իսկ Հին եկեղեցուն բոլորովին չի հարմարի ՈՄԴ թվագիրը և ո՛չ էլ խաչքարի քանդակների, գրերի և գրությունների ոճը և արձանագրության բովանդակությունը:

Չնայած սկզբի 10 շարքերի վերջավորության կտորված և կամ վնասված լինելուն, այդ խաչքարի արձանագրությունից հետևյալ կարևոր տեղեկություններն ենք ստանում.

1. Եկեղեցին (Մեծը) շինված է Հայոց ՈՄԴ (654) = 1205 թվականին, (վրաց) Քամարա թագուհու իշխանության և այդ ուխտի վանահայր Հովհաննիսի առաջնորդության ժամանակ:

2. Եկեղեցին շինել է Բագազա իշխանի որդի Վարդանը, իր չորս եղբայրների հիշատակին: Ծինարարությանը օգնել է վանքի վանականներից մեկը, Ալեքսիոս անունով:

3. Խաչքարը դրված է եկեղեցին շինելուց հետո:

Արձանագրության 11—12-րդ շարքերում հիշված «... շինեցի զեկեղեցիս և եղի ի վերայ զխաչս լուսոյ» խոսքերը, մեր կարծիքով, չպետք է բառացի հասկանալ, թե խաչքարը կանգնեցված է եկեղեցու վրա, այլ որ եկեղեցին շինելուց հետո դրան ավելացրած է խաչքարը: Խաչքարը եկեղեցին շինել-վերջացնելուց հետո կանգնեցնելուն ապացույց է նաև հաջորդ՝ 13—15՝ շարքերում եղած հիշատակությունը, որտեղ ասված է. «Եյտունելն զայս տշ ոք ունէի օգնական, բայց միայն զհոգևոր եղբայրն մեր Ալեքսէոս»: Այս խոսքերը պարզ ցույց են տալիս, որ արձանագրությունը գրված, կամ խաչքարը կանգնեցված է շինարարությունն ավարտելուց հետո:

Ընթացում ենք, որ այդ խաչքարը պետք է տեղավորված լինի փոքր բակի հարավային եզրին, Մեծ եկեղեցուն մոտ: Հավանական է, որ երկրաշարժից Մեծ եկեղեցու պատի վերին շարքերի ծանր և մեծ քարերից մեկը¹, ցած գլորվելով, դիպել և ջարդել է խաչքարը, հարվածի թափից հեռու շարտելով բեկորները:

1. Մեծ եկեղեցու արևելյան ճակատից ցած ընկած մի քանի մեծ քարեր դեռևս մնում են փոքր բակից ցած գտնվող հարթակի և առաջին դարավանդի վրա:

Վերադառնալով մեծ եկեղեցու շինութեան հարցին, պետք է ասել, որ այդպիսի մի մեծ շինք մեկ-երկու տարում շինվել չէր կարող, այլ այդ աշխատանքը երկար ժամանակ է տևել: Շինարարության դանդաղ ընթացքի մասին են վկայում եկեղեցու արևելյան ճակատին փորագրված 4 նվիրատուական արձանագրությունների ցածր դիրքը: Այդ արձանագրություններից № 7-ի մեջ (Մարգարե քահանայի) պարզ ասված է. «էտու ընծայ ի շինութիւն եկեղեցոյս», որը ցույց է տալիս արձանագրությունը փորագրելու ժամանակ շինարարական աշխատանքի ընթացքի մեջ լինելը: Մյուս արձանագրություններից երկուսը երկրի իշխաններին են պատկանում, որոնցից Վասակ Կուտկանինը (№ 9) տեղավորված է հյուսիսային ցածր խորանի ճակատին: Նկատի ունենալով, որ Վասակ Կուտկանը ինքն է կարգադրում—«յետ մահան Բ ժամ յԱւագ շինվաքաթ օրն յիմ Վասակայնուն արասցին» և ոչ թե վանքի առաջնորդն ու միաբանությունը, ինչպես սովորաբար արվում էր, պետք է եզրակացնել, որ դա շատ կարևոր անձնավորություն է եղել, թերևս վանքի տերը, կամ շրջակա երկրամասի իշխանը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ մեր հուշարձանների պատերին արձանագրությունները տեղավորվում էին ըստ փորագրել տվողի հասարակական դիրքի, կամ տված նվերի արժեքի, պետք է եզրակացնել, որ շինարարության դանդաղ ընթացքի պատճառով Կուտկանը չի սպասել շինքի ավարտմանը, մի ավելի պատշաճ ու բարձր տեղում փորագրել տարու իր հիշատակը, ինչպես արել է եկեղեցու ավարտից հետո, իր № 16 արձանագրությունը դնելով առճարի ներսում, հյուսիսային վերին խորանի ճակատին՝ բարձրում:

Մի հանգամանք ևս ավելի է հաստատում վերոհիշյալ կարծիքը. դա Փոքր եկեղեցու իր ներկա տեղում շինված լինելու փաստն է: Ինչպես տեսանք, Փոքր եկեղեցին շինել է վանքի առաջնորդ Հովհաննես Ա.ճ 1193 թվականին, այսինքն Մեծ եկեղեցու շինությունն ավարտելուց 7 տարի առաջ, փոքր բակի հարավ-արևելյան ծայրին: Հարց է առաջ գալիս, թե ինչու վանքի վանահայրը իր եկեղեցին չի շինել Հին եկեղեցու կողքին, քանի որ այդ տեղն ավելի հարմար կլիներ հուշարձանների խմբի տեղադրության պլանավորման տեսակետից, եթե այդ տեղն արդեն գրավված չլիներ: Մեր կարծիքով,

Փոքր եկեղեցու հիմնադրման ժամանակ այդ տեղն արդեն բռնված էր կամ այլ հին շինքով, կամ կառուցման ընթացքում գտնվող Մեծ եկեղեցու: Քանի որ որևէ այլ հին շինքի հետքեր տեղում հայտնաբերված չեն, մնում է ընդունել, որ այդ տեղն արդեն գրավել էր Մեծ եկեղեցին, որի շինությունը՝ առնվազն՝ 10 տարի պետք է տևած լինի: Այսպիսով եզրակացնում ենք, որ Մեծ եկեղեցին հիմնադրված է եղել Փոքր եկեղեցու շինությունից մի քանի տարի առաջ, վանահայր Հովհաննես Ա.ի օրոք, որը հուշարձանների անսամբլը շխախտելու նպատակով, իր՝ Փոքր՝ եկեղեցին շինել է Մեծ եկեղեցուց արևելք, փոքր բակի հարավ-արևելյան ծայրում:

դ) Ժամատուն. Այս հուշարձանի շինության թվականը վանքի վիմագրության մեջ բացակայում է, սակայն այդ մոտավորապես՝ կարելի է վերականգնել, օգտվելով ժամատան պատերին փորագրված թվակիր և պատմական անձանց անթվակիր արձանագրությունից:

Ակնհայտ է, որ ժամատունը կառուցված է Հին և Մեծ եկեղեցիների շինությունից հետո, որովհետև այդ շինքը արևելյան և հարավային կողմերում իրեն հատուկ ամբողջական պատեր չունի, այլ հիմնականում այդ կողմերում կցված է հիշյալ երկու հուշարձաններին:

Ժամատան պատերին և մուտքի շրջանակի վրա 8 թվակիր արձանագրություններ կան, որոնցից ամենահինը Հայոց ՈՂԳ=1224 թվագիրն ունի, իսկ վերջինը՝ ՉԻէ=1278 թվագիրը: Դրանց մեջ ամենակարևորը ժամատան շինության ժամանակը որոշելու տեսակետից՝ առաջինն է: Այդ՝ ՈՂԳ թվակիր՝ Սարգիս քահանայի՝ արձանագրությունը գտնվում է ժամատան հարավ-արևելյան անկյունի վերին հարկի խորանի պատի վրա, մուտքից ձախ: Այդ արձանագրության այսպիսի տեղադրությունն ապացույց է, որ 1224 թվականին ժամատան շինարարությունն արդեն վերջացած էր, և քանի որ նման քարդ կազմություն ունեցող բազմաժախս մի շինք կառուցելու համար առնվազն 7—8 տարի էր պետք, հետևապես կարելի է ասել, որ այս հուշարձանը շինված է շուրջ 1216—1224 թվականներին: Այս ժամանակագրությունը լրացնում և հաստատում է ժամատան հյուսիսային պատի վերևում (ներսից), լուսամուտից աջ գտնվող, գեղեցիկ և խոշոր գրերով փորագրված, Ամբերթեցի Վաչե իշխանաց իշխանի արձանա-

գրութիւնը (№ 39), որի մեջ, իբրև վանքի առաջնորդ, հիշատակվում է, վիճաբանութիւնից մեզ հայտնի, երկրորդ վանահայր Դավթի անունը, որը, ինչպես վերը գրել ենք, հիշատակվում է հայոց ՈՉԳ—ՈՉԴ, այսինքն 1224—1225 թվականներին փորագրված արձանագրութիւններում: Հավանական կարելի է համարել, որ Դավթը Մակարավանքի առաջնորդ է եղել 1224 թվականից մեկ կամ երկու տարի առաջ, այսինքն 1222—1223 թվականներին:

Վաչե Ամբերթեցի հարուստ իշխանաց իշխանը, որը 600 դահեկան է նվիրել ժամատան (արձանագրության մեջ՝ գավթի) շինութեանը, հավանաբար Արագածոտնի Սաղմոսավանքի Ս. Սիոն եկեղեցու շինողը և Հովհաննավանքի Կաթողիկե եկեղեցու շինութեանց օժանդակող Վաչոտանց Վաչե իշխանաց իշխանն է: Սաղմոսավանքի Ս. Սիոն եկեղեցին շինված է 1215 թվին, իսկ Հովհաննավանքի Կաթողիկե եկեղեցու շինութեան օժանդակելու մասին վկայում է նույն եկեղեցու ներսում, հյուսիսային պատի վրա պահված, Վաչե իշխանի ՈԿԶ—1217 թվակիր արձանագրութիւնը: Հետևապես այդ թվերն էլ համապատասխանում են ժամատան շինութեան ժամանակի համար մեր բերած թվերին (1216—1224):

Այս բոլորից կարելի է նաև եզրակացնել, որ ժամատան շինարարութիւնը սկսվել է վանքի առաջնորդ Հովհաննես Ա.ի օրոք և ավարտվել է Դավթի առաջնորդութեան ժամանակ: Բացի Վաչե Ամբերթեցուց շինարարութեանը նյութապես օժանդակել են ժամանակի ունեւոր դասը, որոնց թվում նաև հոգևորականներ:

Նախքան Մակարավանքի գլխավոր հուշարձանների շինութեան և դրա ժամանակի մասին մեր խոսքն ավարտելը, անհրաժեշտ ենք համարում հետևյալ՝ ընդհանուր բնույթ վրոզ՝ դիտողութիւններն անել:

Մեծ եկեղեցու շինութեան ժամանակի կապակցութեամբ կարծիք հայտնեցինք, որ վանահայր Հովհաննես Ա.ը, հուշարձանների ընդհանուր տեղադրութեան պլանը շխախտելու և լրացնելու նպատակով, Փոքր եկեղեցին կառուցել է գլխավոր խմբի հուշարձանների շարքից դուրս: Սակայն այդ՝ Փոքր եկեղեցու՝ շինութեան ժամանակ դեռևս ժամատան շինքը չկար, հետևապես նա կարող էր իր եկեղեցին կառուցել և ժամատան տեղը, իսկ եթե այդ չի արել, և բացի այդ Մեծ եկեղեցին նրա օրոք տեղադրվել է Հին

եկեղեցու շարքից քիչ ետ՝ դեպի արևմուտք, երկու եկեղեցիների (Հնի և Մեծի) կիցքում թողնելով մի ընդարձակ, քառակուսի տարածություն, որտեղ հետագայում շինվել է ժամատունը, կարելի է եզրակացնել, որ բոլոր գլխավոր շենքերի (դրանց թվում նաև ժամատան) դասավորութեան պլանը ծրագրվել և նախատեսվել է այդ վանահոր օրոք, որը և ժամանակի ընթացքում, աստիճանաբար իրականացվել է: Այն հանգամանքը, որ Մեծ եկեղեցին հիմնադրվել և շինվել է ոչ անմիջապես կից Հին եկեղեցուն, այլ այդ երկուսի մեջ որոշ տարածություն է թողնվել, ևս մի ապացույց է, որ այդ արված է այն նկատառումով, որպեսզի Մեծ եկեղեցու և հյուսիսային ձորի մեջ բավականաչափ տեղ թողնվի ժամատան շենքի համար, այն հաշվով, որ ըստ հնարավորութեան Հին եկեղեցին, որն այդ բարգաւաճող ուխտի կրողն էր կազմում, ընկնի ժամատան արևելյան ճակատի կենտրոնում: Բացի այդ, նկատի առնելով Հին եկեղեցու վերջին նորոգութեան, մատուռի, աղբյուրի շենքի և դարբասի ճակատի (կամարի) շինաբարերի տեսակը, դրանց մշակվելու ձևը, քանդակների ոճը և այլն, հավանական ենք համարում նաև, որ այդ աշխատանքներն էլ կատարվել են Հովհաննես Ա.ի առաջնորդութեան ժամանակ, կամ նրա մշակած ծրագրով, վանքին պատշաճ, գրավիչ և ամբողջական տեսք տալու նպատակով:

Այսպիսով, մեր կարծիքով, հիմնականում Մակարավանքի կարևոր հուշարձանների շինարարութիւնը, բացառութեամբ Հին եկեղեցուց, կատարվել է 12-րդ դարու վերջին տասնամյակի և 13-րդ դարու կրթորդ տասնամյակի ժամանակաշրջանում, շուրջ 30—35 տարվա ընթացքում:

Այդ ժամանակամիջոցը համապատասխանում է վրաց Քամարա թագուհու և Զաքարիու Իվանե տպասալարների տիրապետութեան շրջանին, երբ Հայաստանում (խոսքն Արևելյան Հայաստանի մասին է) համեմատաբար խաղաղ կյանք կար և կապիտալ շինարարութեան հնարավորութիւններ:

Մասնավորապես Մակարավանքում այդ հնարավորութիւններից լավագույն ձևով օգտվում է Հովհաննես Ա. առաջնորդը, ցուցաբերելով մեծ ճաշակ և ճարտարապետական հուշարձանների պլանավորման ու ձևակերպութեան գործում նախատեսողի և իրագործողի բացառիկ հմտութիւն, որը և նրան մեծ պատիվ է բերում:

(Շարունակելի)